

СОВРЕМЕНИ ОБЛИЦИ НА ЛЕГИТИМАЦИЈА НА ВОЈНАТА

Билјана ВАНКОВСКА

355.011

АПСТРАКТ:

Наспроти општото уверување дека војните им го отстапија местото на внатрешните конфликти во поглед на бројноста и бројот на жртви, сепак најновите истражувања и емпириски податоци демонстрираат поинаква слика. Војната останува високо релевантен облик на употреба на сила во меѓународните односи, а главната промена е во инвенцијата на нови начини за нејзина легитимација. Во таа смисла, овој текст прави обид за нивна идентификација и деконструкција, како и расветлување на проблемот на оправдување на новите начини на војување преку употреба на нова реторика и т.н. етичка надворешна политика. Колатерална штета на ваквите обиди е легалитетот, односно меѓународното право, кое се соочува со опасноста да биде сосема маргинализирано.

Клучни зборови: легитимација, теорија на праведна војна, преемптивна војна, војна против тероризмот, интервенции, демократски војни

MODERN FORMS OF LEGITIMATION OF WAR

ABSTRACT:

In spite of the conventional wisdom that the wars have been widely replaced by intra-state conflicts when it comes to their frequency and the death-toll, the latest surveys and the empirical data demonstrate a different picture. War remains a highly relevant form of use of force in the international relations, while the only novelty is the new ways of its legitimization. In this context, this paper aims at their identification and deconstruction, as well as clarifying of the justification of the new ways of waging wars via use of new rhetoric for the old substance and the so-called ethical foreign policy. Legality of use of force thus becomes one of the collateral damages, so the international law faces a real risk of overall marginalization.

Key words: legitimacy, just war theory, self-defence, preemptive war, war on terrorism, interventions, democratic wars

1. Теоријата на праведна војна во 21 век

Иако појавата на теоријата на праведна војна се врзува со средновековните филозофи на христијанството и особено со името на Хуго Гроциус, сепак нејзини практични елементи се среќавале во текот на целата историја на човештвото. Секоја ера се обидува да дефинира морална рамка и правила на војување, со кои би се ограничиле непотребните страдања. Покрај тоа, во различните етички сфаќања за војната и војувањето постоеле и елементи на дефинирање на војничката чест (т.е. она што е чесно, храбро и витешко). Во минатото, а и денес, суштината на војничката чест е детерминирана со доминантната култура: она што е за едни чесно и храбро, за други не е. (Денешен пример би бил ставот кон бобмашите самоубијци и нивната саможртва или бомбардирање од десет илјади метра во контекст на „хуманитарна интервенција“.) Теоријата на праведна војна, по неуспехот на Лигата на народите, доживеа вистинска сатисфакција со донесувањето на Повелбата на ОН со вградувањето на идејата за *jus contra bellum*. Поточно, идејата за *bellum justum* беше заменета со *bellum legale*, т.е. наместо со акцентирање на праведноста, фокусот беше ставен на легалноста (законитоста) на употребата на сила. Но, само неколку години подоцна, етаблирањето на нуклеарната политика на двете суперсили создаде сериозен предизвик и потреба од нејзино редефинирање. Дополнителен предизвик беа воените напори за сузбивање на разните ослободителни антиколонијалистички војни, а кулминација претставуваше Виетнамската војна. Кон крајот на 20. век, појавата на концептот на хуманитарна интервенција и доктрината на „одговорност да се заштити“ (*responsibility to protect*) со себе внесоа голема доза на морализирање и легитимирање на употребата на сила која не се употребува за самоодбрана, туку за заштита на други од масовно кршење на човекови права. Во најново време, настаните од 11 септември и консеквентните војни, вклучувајќи ја и глобалната војна против тероризмот, ја вратија оваа стара теорија на „голема врата“ не само во научните кругови, туку и во политичките кабинети.

Традицијата на праведна војна се разви од интеракцијата меѓу црковните и секуларните извори на морални и правни норми, од кои не сите се во заемна хармонија, а резултатот од нејзината примена е различен во различните епохи.⁵⁸ Накратко, теоријата на праведна војна се состои од збир на правила и норми кои настојуваат да воведат контрола над употребата на воено насилство, или негово ограничување или редуцирање. Според Стивен Ли, станува збор за теорија на ограничена војна: таа тргнува од претпоставката дека понекогаш одреден степен на воено насилство е неопходен и морално оправдан.⁵⁹ Оваа теорија не го оспорува фактот дека во состојба на меѓународна анархија, државите располагаат со право да употребат воена сила, во најмала рака за да се заштитат од агресија. Но, секоја форма на употреба на сила не е дозволена, па затоа се смета дека оваа теорија зазема средишна

⁵⁸ James Turner Johnson, *The Just War Tradition and Restraint of War: A Moral and Historical Inquiry* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1981, p. 199.

⁵⁹ Steven P. Lee (ed.), *Intervention, Terrorism, and Torture. Contemporary Challenges to Just War Theory*, Dordrecht: Springer, 2007, p. 3.

позиција во однос на двата екстрема - реализмот и пацифизмот. Приближувањето до позициите на реализмот би значело губење на моралната основа, а преголемото приближување до пацифизмот би претставувало губење на нејзината корисна и практична функција на давање упатства за носителите на власта.

Позицијата на праведната војна е во постојан дијалог со четири алтернативни пристапи по однос на прашањето на моралноста на војната.

Милитаризмот тргнува од правото на војна и одрекува секаква можност од негово ограничување. Во религиозен контекст тој означува идеологија на света војна. Во секуларен амбиент, милитаризмот се оличува во идеологија на тотална војна или на тероризам. Без оглед на формата, базичната претпоставка на милитаризмот е во тоа што каузата заради која се војува е со толкав приоритет што целта ги оправдува средствата.

Реализмот ја смета војната за историски неизбежна карактеристика на човечката историја, па во тој контекст се обидува да воспостави најсоодветна одбрана на постоечките вредности. Според него, вредностите на војната или мирот треба да се одмеруваат од случај до случај.

Пацифизмот одрекува секаква легитимација на војна, односно негира постоење на право за водење војна. Во современиот, најчесто секуларен контекст, тој се одразува низ формите на ненасилен отпор кон политичкото насилство и државниот терор (како колонијално поробување, ропство, апартхејд, воена окупација, институционален расизам или дискриминација, фашизам, нуклеарен потенцијал). Примерите на Ганди, Мартин Лутер Кинг и Нелсон Мендела покажуваат дека на пацифизмот може да се смета и како на реална опција.

Идеализмот одрекува право на војна, затоа што смета дека е можно воспоставување на авторитет способен да го одржува мирот. Но, додека таков авторитет не биде воспоставен на глобално ниво, тој бара стриктно почитување на правилата на војување заради минимизирање на последиците од војната.

Традиционалната теорија на праведна војна се состои од две димензии: *jus ad bellum* и *jus in bello*. Но, во поново време се воведува и трета димензија: *jus post bellum*. Првата се однесува на оправдувањето за посегание по употреба на воена сила, односно условите за започнување на војна или приклучување кон војна. Таа е одговор на прашањето: кога е праведно да се оди во војна, односно да се употреби сила? Втората димензија се состои од принципи кои мораат да се почитуваат при војувањето (правила во начинот на водењето на воените операции и употребата на воени оружја). Таа е одговор на прашањето: што е морално и правно дозволено, а што не, во изведувањето на воените операции. Третата димензија, која е во сенка на првите две, се однесува на создавањето услови за праведен мир по воена операција. Таа е одговор на прашањето: што се случува по завршувањето на неприја-

телствата, т.е. кои се условите кои обезбедуваат правичен завршеток на војната?⁶⁰ Во *jus post bellum* спаѓаат следните принципи⁶¹:

а) *правична причина за окончување на војната*: разумно остварување на оние права чија повреда претставувала основа за започнување на праведниот воен одговор. Тука влегуваат елиминирањето на неправедните добивки на агресорот, на жртвите им е дадено задоволување, формално извинување, изрекување на разумни казни;

б) *правична намера* - т.е. забрана на осветнички акции, а судењето за воени злосторства се врши без дискриминација, и за припадници на победничката и поразената страна;

в) *јавна декларација* за окончување на војната изречена од легитимен орган, кој ќе ги гарантира правичните елементи на повоениот поредок;

г) *принципот на дискриминација* значи дека во судењето за започнување на војната нужно се разликуваат политичките од воените лидери, како и на борците од цивилите;

д) *пропорционалноста* значи дека на поразените не им се одземаат сите права. Мерките за рехабилитација или репарации треба да се пропорционални со нанесената штета и да се разумни.

Денес, сфаќањето и примената на теоријата на праведна војна е под силно влијание на повеќе фактори. Авторите ја споменуваат забрзаната глобализацијата, која доведува до промени во начините на користење воено насилство, на начините на организирање и употреба на насилството, како и на расположивото оружје. Останатите фактори се дел на глобализацијата или се засилени заради неа. Тука спаѓаат појавите како: опаѓање на државниот суверенитет, засилување на глобалното движење за човековите права, зголемувањето на недржавните актери кои имаат капацитет да војуваат, револуцијата во воените работи. Всушност, од крајот на Студената војна, меѓународното општество постојано се занимава со прашањето за легитимитетот на различните акти на војување, со таква реторика која имплицира уверување дека легитимната војна е само друго име за праведна војна. Со тоа се укажува на еквивалентност на легитимитетот и концептот на морал или правда, каде меѓународно-правните норми не се нужно оние кои треба да се почитуваат затоа што се резултат на еден несовршен меѓународен поредок.

2. Самоодбрана и преемптивна војна

Самоодбраната навидум се чини дека е најмалу спорниот облик на употреба на сила во меѓународните односи. За правото на самоодбрана се смета дека е „едно од најстарите права на природата“, без оглед дали станува збор за индивидуата или за државата. Тоа е формално признато уште од Вестфалскиот мировен договор (1648). Речиси и да нема спор околу правото на државата да употреби воена сила за зачувување на сопствениот

⁶⁰ Carsten Stahn and Jann Kleffner (eds.), *Jus Post Bellum: Towards a Law of Transition From Conflict to Peace*, Cambridge: Cambridge University Press, 2008. Gary J. Bass, "Jus Post Bellum", *Philosophy & Public Affairs*, vol. 32, no. 4, 2004.

⁶¹ Brian D. Orend, "War", *Stanford Encyclopedia of Philosophy*, достапно на: <http://plato.stanford.edu>

национален опстанок, но проблемите секогаш се јавуваат во контекст на тоа *какви акции* се дозволени во име на самоодбраната. Така, сè до денес останува актуелно и прашањето за тоа *кога* државите можат да се повикаат на ова право. Традиционално, правото на самоодбрана дозволува употреба на сила заради одбрана од отворен вооружен напад. Жртвата на агресијата има право да преземе индивидуална или колективна самоодбрана заедно со други држави, без оглед дали и тие се актуелна цел на нападот или не. Во секој случај, државата која се брани мора да го почитува принципот на пропорционалност: нејзините акции мора да се пропорционални со опасноста со која се соочува. Самоодбраната е лимитирана само на себезаштита, а репресалиите се забранети.

Според меѓународното обичајно право, државите имаат право на антиципаторна самоодбрана, т.е. на преземање воени мерки уште пред да настане нападот, а заради одбивање на јавно препознатлив претстоен напад. Но, по донесувањето на Повелбата на ОН, ваквото практикување на самоодбраната стана проблематично. Во член 2 став 4 се вели дека сите држави во своите меѓународни релации ќе се воздржат од закана или употреба на сила против територијалниот интегритет или политичката независност на која било друга држава, или на начин кој не е конзистентен со целите на ОН. Во член 51 се уредува инхерентното (вродено) право на индивидуална или колективна самоодбрана во случај на вооружен напад, сè додека Советот за безбедност не преземе неопходни мерки за одржување на меѓународниот мир и безбедност. Но, во правната наука и во практиката постојат два начина на толкување на овие одредби: според првиот, Повелбата има примат над одредбите на обичајното право, што значи дека до самоодбрана може да дојде само во оние случаи во кои Советот за безбедност не презел соодветни мерки за заштита. Според второто мислење, самиот факт дека со член 51 се нагласува „инхерентното право“ значи дека во сила остануваат нормите на меѓународното обичајно право кое важело пред Повелбата.

Според реалистите, во ситуации во кои властите се соочени со недвосмислена информација за претстоен напад од друга сила, сметаат дека преемптивен удар дизајниран за неутрализирање на непосредната закана е сосема оправдан. Некои одат уште подалеку тврдејќи дека доносителите на одлуките не смеат да бидат врзани со рестриктивните барања за недвосмисленост и непосредност. Според нив, превентивниот напад е оправдан кога станува збор за потенцијална, идна закана за безбедноста или националните интереси на државата, а која е заснована на заканувачки изјави на противничките лидери поткрепени со фактички капацитети за остварување на заканите. Според Рејмонд и Кегли,⁶² концептот на антиципаторна одбрана се применува на два начина, како *преемптивен напад* - заради одбивање или ублажување на надоаѓачки напад од непријателот, или како *превентивен напад*, каде воената сила се употребува за елиминирање на секаков можен иден удар, дури и кога нема причина да се верува дека се планира агресија или дека постројките за

⁶² Gregory A. Raymond and Charles W. Kegley, "Preemption and Preventive War", in Howard M. Hensel (ed.), *The Legitimate Use of Military Force: The Just War Tradition and the Customary Law of Armed Conflict*, Aldershot: Ashgate, 2008.

лансирање напад се оперативни. Иако основите за преемпцијата лежат во доказот за кредибилна и непосредна закана, основата за превенцијата лежи во сомнението за постоење на иницијална, условна закана. Рејмонд и Кегли сметаат дека кога постојат убедливи докази за подготвување напад, меѓународната заедница обично прифаќа дека потенцијалната жртва не треба да чека непријателот да ја мине границата, но предупредуваат на тешкотиите кои постојат во поглед на оправдувањето на политиката на прв удар. Државата која ќе се реши на ваков чекор се соочува со тежок избор и мора да ги земе предвид следните фактори: степенот на извесност на заканата, магнитудата и сериозноста на штетите кои ќе ги доживее доколку не се одлучи за преемпција, веројатноста за успех на својата акција, трошоците до кои ќе дојде и тежината на последиците од преемптивната акција. Одмерувањето на овие фактори во секој поединечен случај ќе биде различно, но тие сметаат дека употребата на преемптивна акција не е нужно неоправдана. Сосема е друг случајот со превентивната војна. Покренувањето на таква акција може да покрене серија на настани кои ќе го предизвикаат токму она што се сакало да се спречи, како што е тоа случај со војната против тероризмот (случајот на американскиот напад врз Авганистан и Ирак).

Оваа дебата доскоро се одвиваше главно на академски план, каде (нео)реалистите секогаш беа понаклонети кон признавање на правото на антиципаторна самоодбрана. Но, по настаните од 11 септември и официјалното промовирање на т.н. Бушова доктрина на преемптивна самоодбрана во Стратегијата за национална безбедност на САД од 2002 година, тоа стана централен проблем на легитимацијата на воената сила. Според оваа „доктрина“, антиципаторната самоодбрана оправдува проактивна употреба на сила против терористи и држави кои им пружаат засолниште. Тогашниот државен секретар за одбрана, Рамсфелд, изјави дека сите оние кои инсистираат на „идеален доказ“ за постоење непријателска намера пред употребата на воената сила за самоодбрана се сè уште останати „назад во 20 век и сè уште размислуваат во смисла на пред-9/11 ера“.⁶³ Според Рејмонд и Кегли, американската администрација го вовела т.н. принцип на претпазливост, кој е инаку карактеристичен за еколошката анализа на ризици. Според овој принцип, во случај на постоење на закана за нанесување сериозна штета, тогаш неизвесноста во однос на природата на ризикот не треба да дозволи непреземање акција. Така, наместо потенцијалната жртва да треба да демонстрира со апсолутна сигурност дека нешто е штетно, товарот на докажување се пренесува врз другата страна, која треба да докаже дека нејзините акции не претставуваат опасност. Според оваа логика, во контекст на ирачкиот случај американската администрација тврдеше дека таа не мора да докаже постоење оружје за масовно уништување - тоа е задача на обвинетата држава. Т.н. Бушова доктрина се заснова на следните принципи: 1) политичките екстремисти со потенцијален пристап до оружје за масовно уништување се уникатна, злокобна закана за американската безбедност за која не постои начин на одвраќање; 2) САД не прават разлика меѓу екстремисти кои користат теро-

⁶³ Цитирано според: Howard M. Hensel (ed.), *ibid.*

ристичка тактика и државите во распаѓање и државите-отпаднички кои ги штитат и поддржуваат; 3) со промена на режимите во ваквите држави, САД можат значително да ја намалат поддршката за транснационалните терористички мрежи; 4) САД имаат легитимно право врз основа на антиципаторна самоодбрана да преземат „преемптивна“ акција против ваквите мрежи и нивните соучесници; и 5) имајќи во вид дека е можно САД да треба да дејствуваат унилатерално кога се анагажира во преемпција, тие ја одржуваат својата воена сила над сите предизвици. Тргувајќи од тезата содржана во Стратегијата за национална безбедност, дека „нациите не треба да страдаат од напад пред да бидат во можност да преземат законита акција за да се одбранат“, станува јасно дека документот користи реторика на преемпција, но дека суштински станува збор за стратегија заснована на превентивно војување.⁶⁴ Стратегијата беше искористена за напад врз Ирак, иако тој не претставуваше непосредна закана; напротив, тој беше „стратегиска можност“. Преседаните создадени со Авганистан и Ирак, наведуваат некои автори да предвидуваат дека светот влегува во „ера на превентивни војни“.⁶⁵

Настаните кои го одбележаа почетокот на новиот милениум наведуваат на размислување дека традиционалното право на самоодбрана доживеало „револуционерно редефинирање“:⁶⁶ Тоа веќе не е универзално, затоа што некои големи сили, како самоорганизираните „алијанси на подготвените“ (*‘coalitions of the willing’*) предводени од САД, можат да се повикуваат на самоодбрана во случаи во кои тоа не им е дозволено на другите (помали) сили и држави. Тие, всушност, го имаат правото да дефинираат што е самоодбрана и што таа подразбира, бидејќи ова овластување веќе реално не го остваруваат ОН. Со тоа, дефиницијата на правото на самоодбрана е ставена надвор од формалната рамка на меѓународното право. Така, на пример, незамислива е дебата за правото на преемпција на Пакистан или Индија. Според Чендлер, денес не постои широка дебата за потребата од проширување на правото на самоодбрана; дебатата е исклучиво онаа на Западот и околу т.н. „глобална одговорност на Големите сили“.

3. Меѓународна интервенција

Меѓународните интервенции се стара и добро позната појава во човековата историја. Дури и во времиња кога војната била легитимно и дозволено средство на надворешната политика, државите најчесто ги оправдувале своите интервенции во територии на други држави со серија мотиви, почнувајќи од цивилизаторски,⁶⁷ хуманитарни, заштита на

⁶⁴ Gregory A. Raymond and Charles W. Kegley, *ibid.*, p. 105.

⁶⁵ Thomas M. Nichols, *Eve of Destruction: The Coming Age of Preventive War*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2008.

⁶⁶ Види го ставот на David Chandler: Daniele Archibugi and David Chandler, “A Dialogue on international interventions: when are they a right or an obligation?”, *Ethics and Global Politics*, vol. 2, no. 2, 2009. Достапно на: <http://journals.sfu.ca/coaction/index.php/egp/article/viewArticle/1974/2272>

⁶⁷ Во текот на повеќе векови големите европски сили го користеле изговорот на т.н. *mission civilatrice* (цивилизирачка мисија) или „товарот на белиот човек“ во однос на народите и териториите кои ги ставале под колонијално рапство. Според ваквото становиште, белиот (западниот) човек има морална обврска да ги избави заостанатите и неразвиени народи од нивниот примитивизам и незнаење, па за нивно добро мора да

малцински или човекови права и сл., а во настојување да ги сокријат своите геополитички и други освојувачки интереси. Системот на ОН покрај индивидуалната и колективната самоодбрана предвиде само уште еден дозволен вид меѓународна употреба на сила - во вид на активирање на системот на колективна безбедност на ОН воспоставен со Глава VII. Според неа, Советот за безбедност е носител на примарната одговорност за одржување на меѓународниот мир и безбедност. Тој располага со исклучива надлежност за утврдување на постоење агресија, односно закана за меѓународниот мир и безбедност, и давање наредба за употреба на колективни насилни мерки кои би ги презеле силите на ОН лежи кај Советот за безбедност. Но, во практиката овој систем доживеа целосен пораз. Државите не успеаја да воспостават воени сили ставени под единствена команда на Главниот штаб на ОН (кој никогаш и не се конституираше), а употребата на правото на вето од страна на петте постојани членки на Советот за безбедност најчесто го парализираа брзото и ефикасно дејствување на ОН во ситуации на меѓународни кризи. Во периодот 1948-88 година, Советот за безбедност одобри 13 мисии, но само петпати ја стави во функција Глава VII: во две мисии беше наредена употреба на сила (во 1950г. во Кореја и 1960г. во Конго каде големите сили речиси и да немаа големи конкурентни интереси); еднаш при наметнувањето на прекин на огнот во израелско-арапскиот конфликт и двапати при наметнување на санкции (врз Родезија и Јужна Африка). Сепак, воени интервенции од поширок обем и со одлука на Советот беа извршени во Корејската војна и во 1991 година како реакција на ирачката инвазија врз Кувајт. Но, и двете епизоди не само што не создадоа основа за редовно функционирање на системот на колективна заштита и наметнување мир по пат на воена сила (на ОН), туку и се покажаа дубиозни од повеќе аспекти. Иако под знамето на ОН, првата операција беше изведена со 90 процентно учество на американските сили и под команда на американски генерал. Суштината на конфликтот меѓу Северна и Јужна Кореја лежеше во идеолошко-политичката поделба карактеристична за Студената војна, па како таков остана „замрзнат“ сè до денес. Операцијата покажа дека ОН не располагаат со капацитет за водење операции од ваков вид, но и дека со воена акција не може да се оконча конфликт од ваков вид. Според некои автори, ова не беше првата присилна операција на ОН, туку првото легитимирање на американска воена интервенција од страна на ОН.⁶⁸ Иако навидум кристално чист пример на агресија врз суверена држава (Кувајт), според Френсис Бојл⁶⁹ фактите покажуваат друга слика: користејќи ја слабоста на СССР, САД всушност ја спроведуваат во дело постоечката стратегија за иницирање војна која би добила меѓународна поддршка, а во која тие би воспоставиле контрола врз регионот богат со нафта. Поддршката од членките на Советот за безбедност е добиена со употреба на најразлични

воспостави управа над нивните територии. Ваквите мисии не ретко како последица имале екстремизирање на цели популации, воспоставување на ропски односи и експлоатација на природните богатства, како и менување на социјалните и културни матрици на животот на цели народи. За ова види на пример: Howard Zinn, *A People's History of the United States, 1492 - Present*, NY: HarperCollins Publishers, 1999.

⁶⁸ Adrian R. Lewis, *The American culture of war: the history of U.S. military force from World War II to Operation Iraqi Freedom*, NY: Routledge, 2007.

⁶⁹ Francis A. Boyle, *Breaking All the Rules: Palestine, Iraq, Iran and the Case for Impeachment*, Atlanta: Clarity Press, 2008.

средства и методи, вклучувајќи и притисоци, уцени и финансиски компензации. При донесувањето на Резолуцијата за започнување на присилната операција, САД успеваат да наметнат „прескокнување“ на Глава VI од Повелбата (задолжителна примена на средствата за мирно решавање на меѓународните спорови пред да се премине кон активирање на одредбите на Глава VII). Во воените операции биле прекршени низа меѓународни норми, како употреба на недискриминирачко оружје (осиромашен ураниум, напалм и кластер бомби) и таргетирање на цивилна инфраструктура, а бројот на цивилни жртви никогаш неутврден со прецизност, според проценките се движел меѓу 30 000-100 000 лица, од кои 60% биле деца и жени.⁷⁰ Првата Заливска војна беше само вовед во конечната Втора заливска војна (2003г.). По нејзиното отпочнување, користејќи апокалиптичен јазик некои автори почнаа ја оплакуваат „смртта“ на познатиот член 2 став 4 од Повелбата, односно забраната за употреба на сила во Повелбата на ОН.⁷¹ Практиката покажува дека Советот за безбедност, во настојување да обезбеди мнозинство за своите резолуции, т.е. да избегне вето, сосема ретко користи експлицитен јазик на осуда и посочување на виновниците за нарушување на мирот и безбедноста. Оттука, неговите нејасни ставови сè почесто стануваат предмет на контроверзни интерпретации, па дури и основа за нелегална употреба на воена сила.

Крајот на Студената војна доведе до парадоксална ситуација: од една страна, драстично се намали бројот на користење на поравото на вето во Советот за безбедност и огромно се зголеми бројот на операции на ОН. Но, од друга страна новиот вид кризи (Југославија, Руанда, Конго, итн.) создадоа основа за отворени сомнежи дека ОН се најсоодветниот начин за наметнување на почитувањето на меѓународните стандарди. Во ситуација на непостоење вооружени сили на ОН, одредбите на Повелбата за колективна присилна акција се толкуваат во смисла дека истите им дозволуваат на државите-членки да дејствуваат воено, но само доколку постои експлицитна дозвола од Советот за безбедност (сè до НАТО интервенцијата во 1999г. која беше изведена и без ваква авторизација). На тој начин беа легитимирани бројни операции по крајот на Студената војна, како Сомалија, Руанда, Хаити и Босна. Во контекст на ваквото сфаќање, САД ја промовираа т.н. Клинтонова доктрина, според која земјата презема право и одговорност да врши насилни воени интервенции заради спречување на масовни кршења на човекови права. Тоа беше вовед во нов тип на легитимација на силата во меѓународните односи, во вид на хуманитарни интервенции под закрила на доктрината на „одговорност да се заштити“. Меѓутоа, САД се покажаа крајно селективни во изборот на локациите за своите интервенции, а истовремено продолжија да поддржуваат и вооружуваат диктаторски режими.

⁷⁰ Некои од најбруталните воени злосторства на коалиционите сили се сторени при повлекувањето на ирачките трупи на т.н. „автопат на смртта“, каде се живи прегазени и елиминирани неколку десетици илјади онеспособени војници. Ramsey Clark and others, *War Crimes: A Report on United States War Crimes Against Iraq*, NY: Commission of Inquiry for the International War Crimes Tribunal, 1992.

⁷¹ Thomas M. Franck, "What happens now? The UN after Iraq", 97 AJIL (2003) 607. Истиот автор уште порано го артикулираше овој проблем во статијата насловена „Кoj го уби член 2 став 4?“, ("Who Killed Article 2(4)?", 64 AJIL, 1970, p. 809).

Во текот на Студената војна, оригиналната замисла и цел на Повелбата доживеаја голема мутација, најмногу во поглед на примената на Глава VI и Глава VII. Така, примената на традиционалните мисии за чување на мирот⁷² со почитување на принципот на согласност на земјата-домаќин беше резултат на прагматични причини, а не на заснованост на Повелбата (иако формално се авторизираат под Глава VI). Оттука, ваквите мисии се нарекуваат акции од „Глава VI и 1/2“. Сложените конфликти карактеристични за пост-студеновоениот период доведоа до дополнителна мутација на операциите на ОН, па сега поробусните мисии кои, сепак, не се класични присилни операции, популарно се нарекуваат операции од „Глава VI и 3/4“, и реално претставуваат т.н. „сива зона на чувањето на мирот“. Но, во 90-те години на 20. век стана видлива тенденцијата на трансформација на природата на мисиите на ОН и понагласен премин од чување на мирот кон наметнување на мирот, со употреба на елементи на присила и без согласност на инволвираните страни, а се прошири и опсегот на она што се смета за закана за меѓународниот мир и безбедност. Особено е интересен примерот на Хаити, каде Советот за безбедност одлучи дека симнувањето од власт на демократски избраниот претседател и настанатата нестабилност претставуваат закана за мирот.

И покрај зголемувањето на бројот на мисии на ОН, повеќе коментатори сметаат дека тие се во голема мерка неуспешни што го потврдува „историскиот тренд на фактичка нерелевантност на ОН во справувањето со долгорочните закани за меѓународниот мир и безбедност“ како резултат на „отсуството на долгорочна визија и неефикасност во сузбивањето на милитаризираните конфликти“.⁷³ Но, обично се запоставува фактот дека наводната неспособност на ОН се должи на неподготвеноста на големите и развиени земји да партиципираат соодветно во подготовката и изведувањето на мисиите, или тоа што нивната волја обично зависи од фаворизирањето на некои конфликти каде што имаат сопствени национални интереси, што дополнително го нарушува авторитетот на ОН. Во поново време, дури и кога постои широка согласност околу потребата од ангажирање во некој конфликтен регион, се јавува нов феномен на „поделба на трудот и ресурсите“, така што развиените сили придонесуваат со финансии, оружје и опрема, а неразвиените со персонал, дури и кога истиот е несоодветно обучен и подготвен за изведување на мисиите. Како резултат на ова, сè повеќе се создава слика за неадекватноста на мултилатералните ангажмани за меѓународни интервенции. Оттука, може да се каже дека концептуализацијата на интервенцијата, и во почетокот на 21. век, останува историски и општествено детерминиран процес, а не нешто што е директна последица на завршетокот на Студената војна. Големите сили и во новата ера преферираат сами да одлучуваат кога, каде и како ќе

⁷² Операциите на чување на мирот (peacekeeping) се јавуваат во повеќе видови, како: посматрачки мисии, традиционално чување на мирот, мултидимензионално чување на мирот и наметнување на мирот. Посматрачките мисии се обично мали и вклучуваат невооружен персонал на монитори. Традиционалното чување на мирот опфаќа нешто побројни мисии и лесно вооружени трупи, кои имаат дозвола да употребат сила за самоодбрана. Мултидимензионалното чување на мирот претставува значително проширување на традиционалниот облик, со тоа што вклучува голема цивилна компонента заради надгледување на изборите, обука на полициски сили, мониторинг над човековите права, па и воспоставување на цивилна администрација (како во Косово и Источен Тимор).

⁷³ Paul F. Diehl et al, "United Nations Intervention and Recurring Conflict." *International Organization*, vol. 50, no. 4, 1996, p. 698-699.

интервенираат. Практиката покажува дека многу поприфатлива за нив се покажува доктрината на т.н. хуманитарна интервенција наместо операциите со мандат на ОН.

4. Хуманитарна интервенција

Концептот на хуманитарна интервенција (со воени средства), или нејзината помодерна верзија „одговорноста да се заштити“ (responsibility to protect, R2P) се чини дека се на врвот на агендата на меѓународната академска и политичка заедница. Таа се дефинира како „насилна акција од држави, што вклучува употреба на вооружена сила во друга држава без согласност на нејзината влада, со или без авторизација на Советот за безбедност на ОН, а заради спречување или запирање големи и масовни повреди на човековите права или на меѓународното хуманитарно право.“⁷⁴ Околу овој концепт се концентрирани две клучни дилеми - колку и дали навистина станува збор за нова меѓународна норма и дали е таа израз на супериорноста на тезата за либералниот мир?

Според првото стојалиште, моралната основа на хуманитарната интервенција се среќава уште кај првите заговорници на теоријата на праведна војна, но сепак таа претставува нова норма, која е политички и практично институционализирана дури по завршувањето на Студената војна. Според Џонсон, „општо е прифатено дека класичната христијанска доктрина на праведна војна била интервенционистичка во тоа што му давала власт на владетелот, да дејствува во име на Бога, за да ги казни оние кои прават злодела, дури и кога тие не се негови поданици“.⁷⁵ Застапниците на ова стојалиште се повикуваат и Лок, според кој исто како што поединците во природната состојба имаат одговорност да си помагаат едни на други, така слично, и членовите на меѓународната заедница имаат аналогна одговорност да им помагаат на останатите да се одбранат од неправедни акции. Тука влегуваат ситуации кога државите се жртва на агресија или одбраната на луѓе чии неотуѓиви права се грубо кршени. Сепак, Лок смета дека за ваквата интервенција да биде праведна потребно е опресираниите луѓе да изразат желба да им се помогне. Сепак, доминираат ставовите дека светот влегува во нова фаза на својот цивилизациски развој, во која под влијание на глобализацијата и новата глобална култура на човекови права, се раѓа нова норма и вредност која има предност над класичните принципи на државен суверенитет и немешање во внатрешните работи на суверените држави. Ова беше невозможно да се дебатира и застапува за време на Студената војна, бидејќи државите беа главно свртени кон одржувањето на меѓународниот status quo со почитување на принципот на неинтервенција и поделба на сфери на интерес меѓу суперсилите. Но, ужасите до кои дојде во 90-те години на 20. век (Сомалија, Босна, Руанда, Косово) извршија влијание врз членките на меѓународното општество да почнат да размислуваат за редефиниција на Вестфалскиот меѓународен

⁷⁴ *Humanitarian Intervention: Legal and Political Aspects*, Report of the Danish Institute of International Affairs, Copenhagen: DUPI, 1999, p.11.

⁷⁵ James Turner Johnson, *Ideology, Reason, and the Limitation of War* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1975, цитирано според Howard M. Hensel (ed.), *The Legitimate Use of Military Force: The Just War Tradition and the Customary Law of Armed Conflict*, Aldershot: Ashgate, 2008, p. 13

поредок. Сега се промовира идејата дека Советот за безбедност би можел под Глава VII да авторизира присилни хуманитарни интервенции, но досега не е направен таков преседан, барем не во формално-правна смисла и против суверена држава. Се смета дека клучно влијание врз ваквата аргументација извршија два настана. Прво, во 1994 година светот остана по страна за време на масакрот на преку 800 000 цивили во Руанда. Во вториот случај, во 1999 година без авторизација на ОН, НАТО презема воена кампања со хуманитарна аргументација против СР Југославија заради наводно етничко чистење во Косово. Ако во првиот случај се постави прашањето за тоа како во иднина да се спречуваат масакри и како да се убедат државите да доделат трупи и финансии за заштита на загрозуени странски државјани, во вториот случај се поставија прашањата дали е легитимна интервенција без дозвола од ОН и како да се направи проценка за бројот на жртви пред да се преземе ваква интервенција. Од овие почетни прашања се искристализираа серија принципиелни прашања околу начинот на кој би се рedefинирале старите класични принципи на меѓународниот поредок заснован на сувереноста на државите во полза на поединците и нивната безбедност. Тука спаѓаат: со каква магнитуда треба да бидат повредите на човековите права за да му се дозволи на Советот за безбедност да ја дерогира државната сувереност и нареди интервенција со хуманитарни цели наспроти волјата на засегнатата држава; во каков степен и во каква форма треба да се употреби вооружена сила при остварувањето на хуманитарната интервенција; и какви непосредни и долгорочни обврски и одговорности ќе има меѓународната заедница во однос на државата и општеството во кое дошло до ваква интервенција?

Спротивното становиште аргументира дека ова е само ново име за појава стара колку што е старо и човештвото. Речиси секоја воена интервенција или колонијално освојување во историјата била оправдувана со слична реторика. Хуманитаризмот е реторика на моќните и во денешниот свет, во кој тие се залагаат за историска амнезија за претходните епизоди и за гледање напред во изградбата на цивилизиран свет заснован на глобалните човекови права. Акцентирањето на моралната (хуманитарна) димензија води до арбитражност во одлучувањето, затоа што реториката на етичката надворешна политика добива автоматски примат врз меѓународно-правните норми. Под маската на либерализмот, всушност победува суштината на реал-политиката на моќните, кои имаат моќ да вршат селекција на локациите и средствата и начините на вршење на своите интервенции. Чендлер аргументира дека „оправдувањето на новите интервенционистички норми како рамка за либерален мир зависат од потребите на *realpolitik*-от како што и порано беше случај со поранешната доктрина на суверена еднаквост и неинтервенција.“⁷⁶ Според Кен Бут, хуманитарната војна претставува апсурд затоа што наместо ограничување на силата и насилство, всушност, води до глорификација на војната и нејзина морална легитимација.⁷⁷ Уште повеќе, ваквите војни

⁷⁶ David Chandler, "The Responsibility to Protect? Imposing the 'Liberal Peace'", *International Peacekeeping*, May 2007, vol. 11, no. 1.

⁷⁷ Ken Booth, "Ten Flaws of Just Wars", in Ken Booth (ed.), *The Kosovo tragedy: the human rights dimensions*, NY: Frank Cass, 2005, p.

се склони кон ескалации затоа што во таков контекст е тешко да се воспостави компромис кога станува збор за врховна морална цел. Противникот во ваквата војна е целосно демониран, т.е. одземена му е секаква човечка суштина, па затоа и сите средства се дозволени за негово уништување. Хуманитарните војни се најчесто смислени во главите на „моралните политички лидери“, кои немаат никакво знаење од воена стратегија, т.е. не се оптоварени со ништо друго освен со грандиозната цел. Голем број критичари се сложуваат дека синглатмата за хуманитаријанизам создава ореол на недопирливост спрема каква било критика, затоа што е незамисливо дека некој може да опонира на така силна етички дефинирана цел како што е спасувањето човечки животи.

Практичната ревитализација на идејата за праведна/хуманитарна војна е резултат на растечкиот консензус кај развиените западни држави дека правната рамка воспоставена со Повелбата на ОН е несоодветна на новите закани и предизвици со кои се соочува светот, и особено неадекватна на новите хуманитарни предизвици. Нивната аргументација се движи кон тврдењето дека доколку правната рамка е претесна, а невозможна да се измени, тогаш примат имаат моралните норми. По иницијатива на канадскиот премиер Жан Кретијен во 2000 година беше формирана Меѓународна комисија за интервенција и државен суверенитет со задача да формулира основа за глобален консензус по прашањето на хуманитарните интервенции. Во 2001 година Комисијата излезе со извештај под наслов *Одговорност да се заштити*. Според него, базичната одговорност за заштита на граѓаните лежи кај националната држава. Но, кога таа е неволна или неспособна да го чини тоа, или кога намерно ги тероризира сопствените граѓани, тогаш „принципот на неинтервенција“ го отстапува местото на меѓународната одговорност да се заштити“. Оваа одговорност има три димензии: одговорност да се превенира, одговорност да се реагира и одговорност повторно да се изгради општеството кое било предмет на интервенција. Според Чендлер, извештајот се залага за постигнување меѓународен консензус за актите на „хуманитарна интервенција“, која ќе биде легитимна во очите на Западните сили, но кои нема нужно да бидат формално санкционирани од ОН. За таа цел, тој предлага дискусијата да се редифинира на три начина: прво, од реториката треба да се исфрли самиот израз „хуманитарна интервенција“ заради притисокот кој доаѓа од хуманитарните организации, кои тврдат дека воените акции се некомпатибилни со декларираните хуманитарни цели; второ, наместо поставување на дебатата во контекст на конфронтација на концептот на човекови права кој би доминирал над концептот на државен суверенитет, интервенцијата треба да се утврди како нешто што не го поткопува суверенитетот на државите; и трето, заложбите за интервенционизам не треба да се гледаат како начин на поткопување на централната позиција на Советот за безбедност. Критичките интелектуалци со право укажуваат дека во сегашните констелации Советот не може да се смета за неутрален арбитер, затоа што е под директна контрола на петте постојани членки, кои дури и не се во состојба да извршуваат еднакво влијание врз процесот на донесување одлуки. Статистиката покажува дека САД доминираат со бројот на инстанци на употреба на правото на вето, а по нив следува Велика Британија. Фактот што

Извештајот зборува за „актуелни или претстојни“ хуманитарни закани упатува на можност од преземање на преемптивни воени интервенции за спречување на вакви масовни повреди на човековите права. Авторизирањето на регионални организации да преземат операции „во рамки на нивната надлежност“ и без согласност од Советот за безбедност значи дека фактички само моќните ќе можат да ја дефинираат својата зона на надлежност. На пример, веќе е сосема јасно дека НАТО има моќ да го чини тоа унилатерално дури и кога станува за далечни региони (out of area operations), но истото е незамисливо да се случи во контекст на надлежноста на Организацијата на американските држави или Африканската Унија. Селективноста и употребата на двојни стандарди доведува и до тоа НАТО, на пример, да дејствува во Авганистан, но не и кога има масовни кршења на човековите права во негова држава-членка (Турција). Истата година кога НАТО за првпат практично ја примени верзијата на воен хуманитаријанизам со интервенцијата во Косово, само неколку месеци подоцна при масовните масакри во Источен Тимор, американската администрација не сакаше да дејствува. Од март до септември 1999 година, „одговорноста да се заштити“ исчезна од хоризонтот на американската политика. Освен тоа, Извештајот „Одговорност да се заштити“ е загрижен за масовни кршења на човекови права, но во нив не влегуваат ситуации како недискриминирачко санкционирање на цели популации (за што двајца директори на програмата „нафта-за-храна“ во Ирак изјавија дека мерките имаат геноцидна природа, заради што во знак на протест дадоа оставки на позициите).

Клучните прашања на кои треба да се стави акцент се - *кој интервенира и на каков начин* се обезбедува отчетноста за спроведената интервенција. Доколку се изостават овие параметри, тогаш целата дебата добива карактер на чиста апстракција во која постои „замислен свет, каде добрите момци стасуваат на нивните бели коњи за да ги спасат луѓето кои се или премногу глупави или премногу нецивилизирани за да си ги разрешат сопствените проблеми.“⁷⁸ Ваквата дебата нема врска со реалитетот на меѓународните односи во кои и конфликтите и насилството не секогаш извираат во општествата во кои се интервенира, туку кај оние кои интервенираат (нивните национални интереси) и во карактерот на глобалните политички, економски, социјални и други односи. Идејата дека треба да се формализира право или обврска за интервенирање кога не се засеганти сопствени национални интереси и само да се претпостави дека државите кои имаат моќ, имаат и право на интервенција во внатрешните работи на другите држави, е заложник на случајности и чиста среќа. Кај ваквото „право“ не постои одговорност и отчетност за резултатите од интервенцијата, ниту пак постојат односи засновани на принципот на еднаквост. Главниот проблем Чендлер го открива во постоење на т.н. етичка надворешна политика, која е во суштина нарцисоидна и која, во крајна инстанца, не покажува чувство на одговорност за исходот и последиците од интервенциите. Ваквото проширување на идејата

⁷⁸ Види David Chandler and Daniele Archibugi, „A Dialogue on international interventions: when are they a right or an obligation?“, *Ethics & Global Politics*, <http://www.danielearchibugi.org/downloads/papers/dialogue.pdf>.

за „меѓународна правда“ и арбитрерноста во одлучувањето за преземање хуманитарни интервенции претставува фактичко укинување на меѓународното право.⁷⁹

5. Наместо заклучок

Војната може да се дефинира според три клучни димензии: видот на насилство, легитимитетот и легалитетот. Првиот елемент е најмалку спорен: нема војна без еден или друг вид на директно насилство. Легалитетот до скоро се сметаше за неспорен елемент, особено во светлина на одредбите на Повелбата на ОН со која се забранува војната како средство на меѓународната политика, освен во (индивидуална или колективна) самоодбрана. Но, од интервенцијата на НАТО во 1999 година, започна промоцијата на нова идеја дека етиката на заштитата на човековите права е хиерархиски наредена над застарените меѓународни норми за неинтервенција. Дополнителен предизвик за меѓународно-правниот статус на војната создадоа настаните од 11 септември и реакцијата на нив, во вид на глобална војна против тероризмот. Конечен удар за легалистичката призма на војната зададе флагрантното непочитување или опортунистичко користење на нормите на меѓународното хуманитарно право. Димензијата на легитимитетот на употребата на сила отсекогаш била и останува најдубиозна. Во современиот свет, ниту една држава или алијанса не се осмелува да преземе воена акција без при тоа да има при рака политичко, правно и/или морално оправдување и толкување на легитимитетот на својата акција. Нужното излегување надвор од инаку тесната правна дефиниција за легитимната употреба на сила ги наведе политичките елити да почнат со нејзина креативна интерпретација и до обновување на теоријата на праведна војна. Така, на еден или друг начин, оваа теорија е присутна во објаснувањето на оправданоста на секој модерен облик на употреба на сила.

Паралелно со истакнувањето на тезата за демократски мир, почетокот на 21. век стана сведок и на појавата на концептот на „демократски војни“ или војни во име на демократијата. Во контекст на ОН, интересно е што дојде до авторизација на воена интервенција во Хаити заради враќање на насилно соборениот демократски избран претседател. Покрај тоа, во двата најмасовни и најголеми воени потфати - Авганистан и Ирак - главната парадигма е онаа за водење на демократска војна, која има за цел воспоставување демократски поредок во овие земји, како гаранција за нивниот внатрешен и регионален мир и стабилност. Равенката според која демократијата = мир, стана составен дел на надворешната политика на најразвиените демократии. Идејата за демократски мир, како своја дијалектичка втора („темна“) страна го доби феноменот на „демократски војни“. Ова е централното прашање на кое треба да се фокусира истражувачката агенда на современите меѓународни односи, бидејќи станува збор за транзиција од концепт на демократски мир кон концепт на

⁷⁹ David Chandler, *From Kosovo to Kabul and Beyond: Human Rights and International Intervention*, London: Pluto Press, 2006, p. 137.

демократска војна.⁸⁰ Во отсуство на вистински противник, западните демократии се оној клучен фактор кој ја обликува светската политика како никогаш порано, но и кој дава суштински придонес кон трансформацијата на војната далеку повеќе од недемократските режими: преку политиката на разоружување и контрола на вооружувањето, начинот на војување чувствителен на жртви и ризици, политики на здружување (алијанси, коалиции), дискурсот за вредносното оправдување на војната и интерпретацијата на меѓународното право.⁸¹

Синтагмата за „глобалната војна против тероризмот“ не случајно се става под наводници. Се смета дека секој нејзин составен дел, како и целината на самата фраза, е проблематичен. Но, во секојдневниот политички и безбедносен дискурс таа е најексплоатирана и најзастапена кога се сака да се одбележи (наводно) најголемото зло и најсериозната безбедносна закана која го погодува човештвото. Кованицата има претежно политички карактер, а е далеку понеоснована кога се набљудува низ научна призма. Всушност, овој „концепт“ во себе ги вклучува елементите на анализа кои се релевантни за веќе анализирани концепти за самоодбрана, превентивна и преемптивна војна. Се смета дека изразот „глобална војна против тероризмот“ е првенствено реторичко средство за оправдување на употребата на сила на глобален план. Терминолошките дубиози се должат на следните премиси: а) глобалниот карактер на оваа војна е проблематичен затоа што во услови на меѓународна анархија не постои глобален авторитет кој би ја водел; освен тоа, овој термин има за цел да создаде лажна слика за заеднички „фронт“, т.е. глобална поддршка на воените дејствија кои главно се одвиваат во Авганистан и Ирак во рамки на т.н. алијанса на волните; б) тероризмот не претставува непријател, туку е само начин и стратегија на војување; в) спецификите на ова „војна“ се толку бројни, што не одговараат на концептот на војна, ниту во Клаузевицева ниту во пост-Клаузевицева смисла на зборот.

„Глобалната војна против тероризмот“ во себе ги содржи сите контрадикции на новите војни, како:⁸² а) неможност да се дефинира непријателот; б) тешкотии во утврдување на критериумот за победа (концепт на „бескрајна војна“); в) неможност да се прецизира почетокот и крајот на војната, територијата на која таа се одвива и статусот на борците кои учествуваат во неа; г) тешкотии во утврдување и разграничување на актите на војна (тероризам), законите, преговори и другите слични категории, кои се карактеристични за односите меѓу завојуваните страни. Други автори ја надополнуваат листата: 1) Глобалната војна против тероризмот е *асиметрична* по повеќе основи.⁸³ Таа би требала да претставува доказ за новиот вид војни, кои во иднина ќе доминираат и ќе се водат меѓу државни и

⁸⁰ A. Geis, L. Brock and H. Müller, "From Democratic Peace to Democratic War?", *Journal of Social Justice*, no. 19, 2006. Достапно на: http://web.uni-frankfurt.de/fb3/brock/mat/Geis_Brock_Mueller_Dark_Side_of_Dem_Peace_2006.pdf.

⁸¹ Исто.

⁸² Francois-Bernard Huyghe, "Impurity of War", *International Review of the Red Cross*, vol. 91, no. 837, March 2009. Достапно на: <http://www.scribd.com/doc/18273222/The-Impurity-of-War>.

⁸³ Steven Metz, "Strategic Asymmetry", *Military Review*, July-August, 1997.

недржавни актери. Асиметријата не е само во видот на противници, туку и во начинот на војување, употребените средства/оружја, но Мец ја нагласува и етичката асиметрија. Но, критичарите додаваат дека во ваквата војна во која „светот е обединет против најголемото зло“ асиметријата се состои во тоа што противникот се декларира како не-човек.⁸⁴ Според нив, асиметричната војна е конфликт во кој добро опремениот дел на преобладавајќа воена сила се обидува да го уништи неспоредливо послабот непријател војувајќи на неконвенционален, па и нелегален начин. Непријателот е варварин, целосно дехуманизиран, па дури и сведен на техничка работа, зло слично на елементарна непогода.⁸⁵ 2) Војната против тероризмот претставува *перманентна воена состојба*, војна без крај, а некои веќе и ја именуваат како Трета светска војна. Така, и Кантовиот вечен мир доби современ антипод во вид на вечна војна.⁸⁶

Користена литература

Archibug Daniele and David Chandler, "A Dialogue on international interventions: when are they a right or an obligation?", *Ethics and Global Politics*, vol. 2, no. 2, 2009

Booth Ken, "Ten Flaws of Just Wars", in Ken Booth (ed.), *The Kosovo tragedy: the human rights dimensions*, NY: Frank Cass, 2005

Boyle Francis A., *Breaking All the Rules: Palestine, Iraq, Iran and the Case for Impeachment*, Atlanta: Clarity Press, 2008

Chandler David, *From Kosovo to Kabul and Beyond: Human Rights and International Intervention*, London: Pluto Press, 2006

Chandler David, "The Responsibility to Protect? Imposing the 'Liberal Peace'", *International Peacekeeping*, May 2007, vol. 11, no. 1

Divine Robert A., *Perpetual War for Perpetual Peace*, Texas A&M University Press, 2000

Alessandro Dal Lago, "The Global State of War", *Ephemera - Global Conflicts*, vol. 6, no. 1, February 2006

Geis A., L. Brock and H. Müller, "From Democratic Peace to Democratic War?", *Journal of Social Justice*, no. 19, 2006

⁸⁴ Alessandro Dal Lago, "The Global State of War", *Ephemera - Global Conflicts*, vol. 6, no. 1, February 2006.

⁸⁵ D. Tucker, "Fighting Barbarians", *Parameters. US Army War College Quarterly*, Summer 1999.

⁸⁶ Robert A. Divine, *Perpetual War for Perpetual Peace*, Texas A&M University Press, 2000.

Hensel Howard M. (ed.), *The Legitimate Use of Military Force: The Just War Tradition and the Customary Law of Armed Conflict*, Aldershot: Ashgate, 2008

Huyghe Francois-Bernard, "Impurity of War", *International Review of the Red Cross*, vol. 91, no. 837, March 2009.

Johnson James Turner, *The Just War Tradition and Restraint of War: A Moral and Historical Inquiry*, Princeton, NJ: Princeton University Press, 1981

Lee Steven P. (ed.), *Intervention, Terrorism, and Torture. Contemporary Challenges to Just War Theory*, Dordrecht: Springer, 2007

Lewis Adrian R., *The American culture of war: the history of U.S. military force from World War II to Operation Iraqi Freedom*, NY: Rutledge, 2007

Metz Steven, "Strategic Asymmetry", *Military Review*, July-August, 1997

Nichols Thomas M., *Eve of Destruction: The Coming Age of Preventive War*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2008